

ՇՈՒՇԻԻ ԵՎ ՇՐՁԱԿԱՅՔԻ ԽԱՉՔԱՐԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅՈՐԸ¹

Համլետ Պետրոսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԵՊՀ

Խաչքարը, որպես կանոն, բացօթյա միջավայրում ուղղաձիգ կանգնած, աշխարհի չորս կողմերի հանդեպ հստակ կողմնորոշում ունեցող քարասալ է, որի արևմտահայաց տափակ երեսը զբաղեցնում է կենտրոնում տեղադրված խաչից և նրան ուղեկցող բուսա-երկարաչափական զարդերից, երբեմն էլ՝ թռչունների, կենդանիների և մարդկային կերպարներից բաղկացած քանդակային հորինվածքը:

Խաչքարը հայ մշակույթի ինքնատիպ զարգացման արգասիքն ու ցուցիչն է, հայ ինքնության ամենաբնութագրական խորհրդանշաններից մեկը: Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդներից և ոչ մեկը նման կոթողներ չի ստեղծել, ուստի խաչքարը նաև հայ մշակույթի ամենատարբերիչ նշաններից մեկն է: Իր զարմանահրաշ քանդակային հորինվածքներով, խաչի փրկագործական խորհրդաբանությամբ և քարի հավերժությունը ներշնչող մշտականությամբ այն եղել է հայ հավատացյալի ամենապաշտելի, իսկ բացօթյա տեղադրությամբ և բազմաքանակությամբ՝ նաև ամենամատչելի սրբություններից մեկը:²

Արցախի վանքերում, գյուղատեղիներում, հին գերեզմանոցներում, ճանապարհների խաչմերուկներում, աղբյուրների մոտ, բարձունքների վրա և այլուր պահպանված հազարավոր խաչքարերն այդ տարածքների հայկականության ամենավառ ապացույցներից մեկն են: Չնայած նման մեծաքանակությանը, ժողովրդի կողմից դրանց հանդեպ տածվող հատուկ ակնածանքին և, ի վերջո, հայ ինքնության ամենազորավոր փաստարկը լինելու հանգամանքին՝ Արցախի խաչքարերն այսօր էլ մնում են չհետազոտված, հիմնականում չիրատարակված, պետական կամ հասարակական հատուկ հոգածության սահմաններից դուրս այն աստիճան, որ դրանց առանձին օրինակների ավերումը, տեղաշարժն ու անհետացումը

¹ Դողվածն ընդունված է 24.11.13:

Դողվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

² Պետրոսյան Հ., Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 9 (այսուհետ՝ Խաչքար):

շատ տարածված և, որպես կանոն, կարծեք թե «աննկատ» մնացող երևույթ է:¹

Խաչքարի առկայությունն արդեն իսկ ցուցում է հայ էթնիկ տարրի ներկայությունն ու մշակութային գործունեության ծավալումը տվյալ տարածքում: Ահա թե ինչու Շուշիի և շրջակայքի խաչքարերի հետազոտությունն առանձնակի գիտական կարևորություն ունի:

Շուշիի և շրջակայքի՝ իմ կողմից հավաքած խաչքարերը ներառում են բուն Շուշին և նրա անմիջական շրջապատը, ինչպես նաև նրան հարող որոշ տարածքներ (Սարուշենի սուրբ Սարիբեկ, Ղայբալու, Խալիփալու, Շոշ գյուղ, Կարմիր գյուղ, Փիրումաշեն եկեղեցի, Աղին նահատակ, Կրկ-ժան, Կարմիր ավետարան վանք, Ղոնդիկ Անապատ, Ավետարանոց, Փախլու, Մռակած, Բանուր նան և այլն), որը շատ դժվար է անվանել ամբողջական: Հուսով եմ ապագայում լրացնելու այդ բացը: Տվյալ քննության նյութ ենք դարձրել հենց բուն Շուշիի և անմիջական շրջապատի՝ 12-13-րդ դարերի խաչքարերը, որոնք բացարձակ մեծամասնությունն են կազմում ողջ հավաքած նյութի մեջ: Ավելի ուշ շրջանի՝ 14-17-րդ դարերի խաչքարերին, որոնք ուշագրավ են այն առումով, որ շատ մոտ են այն ժամանակին, երբ Շուշիի սարահարթում առանձնակի ակտիվություն են ցուցա-

¹ Արցախի խաչքարային մշակույթին առաջինն անդրադարձել է անվանի հայագետ Հովսեփ Օրբելին: Գիտնականը հետազոտության առարկա է դարձրել Արցախի խաչքարերի եզակի դրսևորումներից մեկը՝ խաչքարային պատկերաքանդակը: Հռվածն առաջին անգամ լույս է տեսել 1915թ. և երիտասարդ գիտնականի՝ 1909թ. Արցախ կատարած գիտական գործուղման արդյունքներից մեկն էր (Օրբելի И. А. Бытовые рельефы на хаченских крестных камнях 12-13-го вв // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества, т. 22, вып. 3-4, с. 327-335): Այն ոչ միայն փորձում էր բնութագրել այդ եզակի երևույթը, այլև մատնանշում էր, թե ինչպիսի լայն հեռանկարներ կարող է ունենալ խաչքարային մշակույթի ուսումնասիրությունն ընդհանրապես: Արցախի խաչքարերին, նորից խաչքարային պատկերաքանդակի կապակցությամբ, նկարագրելով Խաղբալյան տոհմի նախահայրենիքը՝ Գանձասարի դիմաց գտնվող Հավապտուկ վանքն ու Գառնաքարի շրջակայքը, անդրադարձել է նշանավոր հայագետ Գարեգին Հովսեփյանը (Հովսեփյան Գ., Խաղբալյան կամ Պոռչյանք հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 16): Հետագայում այս ուղղությունը դարձավ ավանդական, և այսօր հայտնի են մի քանի հոդվածներ, որտեղ նույնպես հիմնականում ներկայացվում կամ քննվում է Արցախի խաչքարային պատկերաքանդակը (Կարախանյան Գ., Երաժիշտ կատարողների քանդակներ 12-13-րդ դդ. Խաչքարերի վրա/Լրբեր հասարակական գիտությունների, 1976, թիվ 3, էջ 99-105: Улубабян Б. Хачкары Арцаха // Четвертый межд. симпозиум по армянскому искусству: Тез. докл., Ереван, 1985, с. 273-274. Դիվան հայ վիմագրության, սր. 5 /Կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 25-27, 31 և հջրդ., նկ. 13, 14, 20: Мкртчян Ш. Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, с. 19-20. Կարապետյան Ս., Պորեցիք գետահովտի պատմաճարտարապետական հուշարձանները ըստ նորահայտ արձանագրությունների/Լրբեր հասարակական գիտությունների, 1984, էջ 75-86: Петросян Г. К интерпретации группы сюжетных рельефов на хачкарах Арцаха // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1997, թիվ 2, էջ 164-171: Միայն վերջերս հրատարակված գրքում է, որ փորձել ենք համառոտ բնութագրել Արցախի խաչքարային մշակույթը (տե՛ս Խաչքար, էջ 96-97, 155-157, 177-180, 299-310, 315-319 և այլն):

բերում Փանահն ու նրա հետնորդները, նպատակ ունենք անդրադառնալ մի այլ առիթով:

Բուն Շուշիիում՝ պարիսպներից ներս ինձ հայտնի են երկու խաչքարերի բեկորներ, որոնցից մեկն այժմ պահվում է Շուշիի պատմա-երկրագիտական թանգարանում և այստեղ է բերվել բանտի տարածքից (նկ. 1), ուր այն օգտագործված է եղել որպես բակի սալահատակի քար: Երկրորդ բեկորը ծագում է Մխիթարաշենի դարպասներ կոչվող հատվածից, որն իրականում 17-րդ դարի վերջի ամրոց է, և խաչքարի բեկորն օգտագործվել է որպես աշտարակի շինաքար: Երկուսն էլ պատկանում են այս տարածքի՝ 12-13-րդ դարերի տիպական խաչքարերի թվին՝ հյուսածո երիզներով խորանի մեջ տեղադրված՝ եռաելուստ երկատումներով կենտրոնական խաչ և խորանի վերնանկյուններից դեպի խաչահատումն իջնող խաղողի ողկույզներ: Շուշիի անիջական շրջապատում, որը ներառում է Քարին տակ և Ղայբալու վտակների միջագետքը, վավերացվել են մոտ երկու տասնյակի հասնող խաչքարեր, որոնք, բացի մեկից (այն թեականորեն կարելի է թվագրել 10-11-րդ դարերով, նկ. 2), նույնպես պատկանում են 12-13-րդ դարերին, հորինվածքը նորից սահմանափակվում է հուսածո զարդագոտիներով, խորանում ներառված խաչերով, մի քանի օրինակների վրա կան պատկերաքանդակներ: Արձանագրություններ վավերացվել են միայն երեք դեպքում. դրանք, ցավոք, դեռևս ամբողջովին չեն ընթերցվում:

Շուշիի ավելի ընդարձակ շրջակայքը ներակայացնում է համարյա նույն տեսականին: Սակայն այս դեպքում առկա են շատ ավելի ուշագրավ պատկերաքանդակներ և արձանագրություններ, որոնք հնարավոր են դարձնում ավելի ամբողջականորեն ներկայացնել երևույթը:

Ընդհանրապես, 12-13-րդ դարերի խաչքարերի նման առատությունը խիստ օրինաչափ է Արցախի համար և միայն Շուշիի և նրա շրջակայքի առանձնահատկությունը չէ: 12-րդ դարի կեսերից Արցախում սկսվում է քաղաքական ու մշակութային մի վերելք, որն իր գագաթնակետին հասնում է 12-րդ դարի վերջերին ու 13-րդ դարի առաջին կեսին՝ հիմքում ունենալով ազգային-ազատագրական կռիվների հետևանքով ձեռք բերած քաղաքական անկախությունը և դրանով պայմանավորված տնտեսական ու մշակութային զարգացումը: Հենց այս ժամանակին էլ վերաբերում է արցախյան խաչքարերի գերակշիռ մեծամասնությունը:

Շուշիի և շրջակայքի բոլոր խաչքարերն էլ պատրաստված են միջին և բարձր կարծրության սպիտակ և դեղնավուն տեղական կրաքարից, սակայն ժամանակի ընթացքում հատկապես այն խաչքարերը, որոնք հողով

չեն ծածկվել, ձեռք են բերել մոխրագույն երանգ: Որոշ օրինակների վրա պահպանվել են նաև նեղացող պոչուկները, մի դեպքում նաև՝ ուղղանկյուն անցքով պատվանդանը: Կարելի է հավանական համարել, որ դրանք ուղղակի խրվել են հողի մեջ և միայն եզակի դեպքերում են ամրացվել են քարե պատվանդանի վրա: Արցախում, խաչքարերի վերաբերյալ իմ կողմից հավաքած տվյալների հիմամբ, կարելի է հավանական համարել, որ Շուշիի և շրջակայքի խաչքարերը կանգնեցվել են հանգուցյալների վրա և կազմել, ի տարբերություն տապանաքարի, որը հորիզոնական դիրք էր ունենում, գերզմանային կառույցի ուղղաձիգ բաղկացուցիչը: Սալերը, որպես կանոն, վերևից դեպի ներքև նեղանում (երբեմն շեշտակի) և ներքևում ավարտվում են եռանկյուն, հազվադեպ՝ սեղանաձև պոչուկով: Սալի չափերը չեն անցնում 1,5 մետրից, բարձրության և լայնության համաչափությունը պահպանվում է 1,5:1 հարաբերությամբ, այսինքն խաչքարերը գետնամած են և չունեն խաչքարային լավագույն օրինակներին բնորոշ սլացիկությունը:

Հորինածքի կառուցվածքը շատ պարզ է՝ հյուսածո խարանի մեջ ներառված խաչ, խորանի վերնակյունից դեպի խաչահատումն իջնող խաղողի ողկույզներ, խաչատակից եզակի դեպքերում բարձրացող արմավազարդեր կամ նրա փոփոխակներ: Վարդյակը վկայված է նույնպես եզակի դեպքերում, հաճախ այն ավելի խնջույքի սեղան է հիշեցնում, երբեմն էլ վարդյակի հատվածը՝ խաչից ներքև, զբաղեցում է պատկերաքանդակը: Եզրագոտիները կազմվում են եռալար, եզակի դեպքերում՝ քառալար մեկ, երկու, երբեմն էլ երեք ժապավեններից, որոնց ինքնահույսվում են կամ իրար են հյուսվում՝ կազմելով պարզ պարանահյուս, էլիպսներ, շրջաններ կամ էլ քառաէլիպս ավելի բարդ զարդեր (նկ. 3): Առայժմ եզակի Շուշիի հյուսիսային գերեզմանոցից գտնված խաչքարը, որի եզրագոտին կազմված է ռելիեֆ շրջան-բլթակներից: Քանդակը խիստ հողմնահարված է, չի բացառվում, որ բլթակները նույնպես քանդակազարդ են եղել:

Քիվը ծավալային առունով առանձնացված չէ, նախշի առունով էլ այն հաճախ չի առանձնանում և հանդիսանում է եզրագոտու պարզ շարունակությունը, երբեմն ավելի լայն, քան բուն զարդագոտին է: Միայն եզակի դեպքերում է, որ քիվը նախշային առունով առանձնանում է:

Կենտրոնական խաչերը հիմնականում ունեն եռաէլիպս (մի դեպքում՝ քառաէլիպս) երկատվող թևեր, այսինքն՝ կրկնում են դասական ծաղկուն խաչի հիմնաձևը, թեև հանդիպում են և երկբլթակ երկատուններով կենտրոնական խաչեր: Օժանդակ խաչերը միայն երկբլթակ են: Բավականին

տարածված են երկու կենտրոնական խաչերով հորինվածքները, որոնք ամենայն հավանականությամբ կանգնեցվել են երկու անձի հիշատակին:

Պիտի ընդունենք, որ այս խաչքարերի ամենաառանձնահատուկ և հետաքրքիր բաղկացուցիչը պատկերաքանդակներն են՝ այնքան բնորոշ արցախյան խաչքարերին ընդհանրապես: Դրանք ներկայացնում են այն մարդկանց, ում նվիրված է խաչքարը: Դրանք, որպես կանոն տեղադրվում են խաչից ներքև՝ զբաղեցնելով այլ խաչքարերում վարդյակին հատկացվող հատվածը: Ընդունված է նաև պատկերաքանդակների տեղադրումը կենտրոնական խաչի ստորին թևի երկու կողմերում: Պատկերվում են ոչ միայն առանձին կերպարներ, այլ նաև թեման երկամ տեսարաններ, որոնք սովորաբար ընդհանուր եզր չունեն պաշտոնական քրիստոնեության հետ՝ չնայած տեղադրված են խաչի հարևանությամբ և ուղեկցվում են վերջին օրվան ուղղված կանոնիկ արձանագրություններով: Արձանագրությունները թեև որոշ դեպքերում օգնում են պարզել, թե ովքեր են պատկերված, սակայն բուն հորինվածքների իմաստի մասին որևէ տեղեկություն չեն պարունակում: Քանդակները ներկայացնում են ռազմիկների, իշխանների և արհեստավորների, կանանց և երեխաների: Կարելի է առանձնացնել կռվի և խնջույքի, անմխիթար սզի, «ընտանեկան դիմանկարի» թեմաները: Այս տեսակետից էլ Շուշիի և շրջակայքի խաչքարերն էական առանձնահատկություն չեն ցուցաբերում: Դառնալով ամենատարածված թեմաներին՝ խնջույքին և կռվին, նկատենք, որ մեր օրինակներից ամենաուշագրավը Ադին նահատակի մի խաչքարն է, ուր տեսնում ենք ներկայացված երկու թեման էլ՝ հեծյալ զինյալը և նրա պատվին կազմակերպվող խնջույքը (նկ. 4): Թեև քանդակը քայքայված է, բայց հստակորեն կարելի է տեսնել, որ ձին, ինչպես և մնացած դեպքերում է, ներկայացված է շարժման մեջ, այն դեպքում, երբ հեծյալը լրիվ ստատիկ է, մարմնի վերին կեսով շրջված դեպի դիտողը: Ձին թամբած է, սանձած, սանձի ծայրերը գտնվում են հեծյալի աջ ձեռքում: Ինքը հեծյալը կրում է գնդածև վերջույթվ գլխարկ, որի հյուսածո եզրերն իջնում են ուսերին: Նա զինված է երկար նիզակով, որը պահում է ձախ թևի տակ և գոտուն ամրացված թրով: Ուղքերն ասպանդակի մեջ են: Հեծյալի դիմաց կանգնած է նույնատիպ գլխարկով անգեն մի տղամարդ, որը ձախ ձեռքով բռնել է սափորը, իսկ աջով հեծյալին է պարզում գավաթը: Նրանից աջ պատկերված է մի կին, թերևս՝ հեծյալի մայրը: Այս երկու կերպարներից ներքև պատկերված են երկու սեղան-մատուցարաններ՝ ուտելիքներով հանդերձ. կարելի տարբերակել հավը և, թերևս, հացերը:

Կռվի թեմային մոտենում է որսի թեման որը ներկայացված է Ջառուն բաղից ծագող մի խաչքարի վրա (ՈՎ. 5): Հերոսը գինված է նետ-աղեղով, նա արդեն գետնել է մի չորքոտանու, ըստ երևույթին՝ որսի մասնակիցներն են նաև բազեները: Ուշագրավ է, որ այստեղ էլ ներկայացված է նրա մատռվակը՝ սափորով և գավաթով: Աջ կողմում պատկերած կերպարը, որը ձեռքը մեկնել կամ հպել է հերոսին, հավանաբար նրա մայրն է կամ կինը:

Հայ միջնադարյան աշխարհընկալման համակարգում լայնորեն տարածված էին մահը հաղթահարելու երկու հիմնական համալիրներ՝ <հավերժ խնջույքը> և <հավերժ կռիվը>:¹ Միջնադարյան խնջույքի գագաթնակետը <գինարբուքն> էր, որի ժամանակ երևան է գալիս գինու՝ որպես կենաց կամ աստվածային հեղուկի ողջ <գորությունը>: Գինին հին հասարակություններում արյան հետ իր արտաքին մեմանության և օրգանիզմի վրա ունեցած ներգործության շնորհիվ առասպելապոետիկ մտածողության մեջ հեշտությամբ փոխարինում էր արյանը²՝ դրանով իսկ ձեռք բերելով մահը հաղթահարելու, անմահություն պարգևելու սրբազան գործառույթ³: Մահը հաղթահարելու նույն պատկերացումն է ընկած ժողովրդական-եկեղեցական տոների սրբավայրերում կազմակերպվող խնջույքի հիմքում, նույն ծիսաառասպելական գործառույթն է ընկած նաև հանգուցյալի պատվին տրվող ճաշկերույթի հիմքում, որը հնում կազմակերպում էին հենց գերեզմանի վրա կամ գերեզմանոցում: Թվում է՝ մեծ մոտեցման դեպքում խաչքարային պատկերաքանդակներում <կյանքի բաժակն> ընպելու և խնջույքի տեսարանները լրիվ բացատրելի են դառնում: Հանգուցյալը պատկերացվում էր դրա միջոցով որպես իր մահը հաղթահարող, սեփական անմահությունն ապահովող:

Մահը հաղթահարելու մյուս ձևը հենց մահվանն սպանելն էր՝ ի դեմս նրա զանազան կերպավորումների: Ըստ էության՝ ռազմական ուժի ցուցադրությունը մասն էր կազմում <հավերժ կռիվ> ընդարձակ ցանկի, որը ներառում էր նաև որսի տեսարանները, թշնամու հետ մենամարտը, կենդանամարտի տեսարանները: Խաչքարային պատկերաքանդակը, որպես

¹ Պետրոսյան Հ., Անանիա Շիրակացու <Խրախճանականքը> և միջնադարյան խնջույքը // Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը, Երևան, 2000, էջ 356-361: Петросян Г. Средневековый пир и закавказские карасы для подачи вина на стол // Археология, этнология и фольклористика Кавказа: Материалы международной конференции, Эчмиадзин, 2003, с. 343-347.

² Иванов В.В. Вино // Мифы народов мира, Москва, 1991, с. 236.

³ Арутюнян С., Реликты благославения про общественном жертвоприношении // Պատմա-քանդակագիտական հանդես, 1971, թիվ 3, էջ 256-262:

կանոն, սահմանափակվեց միայն ռազմական ուժի ցուցադրությամբ և որսով: Թշանուն սպանելու թեման այդպես էլ պատկերագրորեն չմշակվեց հայ մշակույթում, ինչը, կարծում ենք, միջնադարի հայ քրիստոնեական մշակույթի ամենակարևոր հումանիստական դրսևորումներից է:

Այս թեմաների անընդհատ կրկնումը, բազմացումը և տարածումը ոչ միայն խաչքարերի և տապանաքարերի, այլև աշխարհիկ շինությունների, եկեղեցիների, արհեստագործական տարբեր իրերի վրա արդյունք էին այն պատկերացման, ըստ որի՝ մահվան հաղթահարումը ոչ թե միանվագ գործողություն էր, այլ անընդհատ, հավերժ գործընթաց, այստեղից էլ և՛ մեր <հավերժ խնջույքի> ու <հավերժ կռվի>:

Խաչքարային պատկերաքանդակում հանդիպում են և այսպես կոչվող <ընտանեկան տեսարաններ>՝ հայրն ու մայրը վաղաժամ մահացած որդու հետ, մայրը որդու հետ, ամուսիններ: Նրանց սեռը կարելի է որոշել հիմնականում գլխանոցներով: Կանայք զույգ կամ երկտակ գլխաշորերով են, ստորին տապակը ծածկում է ճակատը, կուրծքը և վիզը, վերինը՝ միայն գլուխը: Ազգագրական բազմաթիվ օրինակներով քաջ հայտնի է, որ բերանկալը համարյա պարտադիր էր ոչ վաղ անցյալի արցախյան կնոջ տարագի համալիրում և թերևս ծագում է շատ հին զրադաշտական-կրակապաշտական ավանդույթից, համաձայն որի՝ կնոջ շունչը չափտի շփվի սրբազան կրակի հետ: Ուշագրավ է, որ մեր քանդակներում դրանք բացակայում են: Կնոջ զգեստն ունի լայն կախվող թևեր, երբեմն դիտելի է նաև վերնաշապիկի գոտկատեղից ներքև սկսվող նեղ կամ լայն քղանցքը: Տղամարդիկ, եթե զինված չեն, որպես կանոն, տարբերակվում են եռանկյունաձև կամ կոնաձև գլխարկներով, որոնք երբեմն ունեն ուսերին իջնող <ծամեր>, երբեմն նրանք կրում են գոտի, հազվադեպ պատկերվում է բեղ-մորուքը: Շուշիի անմիջական շրջապատից չորս խաչքարերի վրա պատկերված են հավանաբար ամուսիններ կամ մայր ու որդի: Պյանոր նաև սրբատեղուց ծագող խաչքարերից մեկի վրա՝ թվագրված 1229 թվականով, ամուսինները կանգնած են սեղան-սինիի մոտ՝ ձեռքերն իրար պարզած (նկ. 6): Արձանագրության մեջ հիշատակվող Չայրանուն անձնանունը, եթե նկատի ենք ունենում այս ժամանակներում տարածված օտար անձնանունների բազմաքանակությունը, ուշագրավ տվյալ է տեղաբնակների էթնիկ ցուցիչի տեսակետից: Պարզ է, որ միայն հայկական շրջապատում կարող էր օգտագործվել այս անձնանունը: Կողքի խաչքարի վրա քանդակված է միայն կինը: Առավել ուշագրավ է Ձառուն բաղից ծագող խաչքարերից մեկը, ուր ամուսինները բռնել են

մեկական խաչեր, իսկ նրանց միջև ծաղկող թփին բազմել են զույգ թռչուններ(նկ. 7):

Այս խմբի մեջ են մտնում նորից ամուսնական զույգ պատկերող խաչքարը Շուշիի հայ-հունական գերեզմանոցից, ուր այն 19-րդ դարում վերօգտագործվել է որպես տապանաքար (նկ. 8), Ղոնդիկ անապատի խաչքարերից մեկը, Կարմիր ավետարան վանքի մի խաչքար, ուր կերպարներից մեկն ունի կենդանակերպ վզով ավարտվող սափոր և այլն:

Արցախի խաչքարային պատկերաքանդակում համարյա բացակայում են կենցաղային, տնտեսական կյանքի հետ կապված տեսարանները, թեմաներ, որոնք 16-րդ դարից ի վեր լայնորեն տարածվում են տապանաքարային պատկերաքանդակում: Եվ ուշագրավ է, որ Աղին նահատակի մի խաչքարում, թվում է, ներկայացված է հյուսնը կամ տակառագործը (նկ. 9):

Ինչպես տեսնում ենք, դիտարկվող պատկերաքանդակներն արտահայտում էին գաղափարներ, որոնք կապ չունեն պաշտոնական քրիստոնեության հետ: Ավելին, նույնիսկ թվում է, թե դրանց մեծագույն մասը չպիտի տեղ գտներ հոգու փրկության քրիստոնեական գաղափարն արտահայտող խաչքարի վրա: Սակայն ժամանակակիցների համար դա այնքան էլ հակասություն չէր: Հավատն Արդար դատաստանի հանդեպ չէր բացառում և հավատը խնջույքի կամ կռվի միջոցով մահը հաղթահարելու նկատմամբ: Հանգամանք, որն էլ պայմանավորել է զուտ ժողովրդական թեմաների պատկերումը խաչքարերի վրա:

Նախնական այս քննության հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Շուշիի և շրջակայքի խաչքարային մշակույթը ներկայանում է Արցախի խաչքարային դպրոցի՝ 12-13-րդ դարերի թեև շարքային, բայց տիպական օրինակներով: Որոշ արձանագրական տեղեկություններ և թեմաներ հնարավորություն են տալիս նոր բնութագրեր ավելացնելու Արցախի խաչքարային մշակույթին: Մյուս կողմից էլ ակնհայտ է ժամանակագրական անհամաչափությունը, թվում է՝ ապագայում ջանքեր պիտի գործադրել 9-11 և 14-17-րդ դարերի օրինակների հայտնաբերման և հետազոտության ուղղությամբ:

Շուշիի միջնադարյան քրիստոնեական-հայկական կերպարի հավաստման գործում խաչքարերն առաջնային նշանակություն ունեն, և այս ուղղությամբ աշխատանքները, կարծում են, չպիտի հանգեն միայն անհատ հետազոտողի ջանքերին:

Նկ. 1 Խաչքարի բեկոր, 12-12-րդ դարեր, Շուշիի բանտի տարածքից (Շուշիի պատմա-երկրագիտական թանգարան)

Նկ. 2 Խաչքար, 10-11-րդ դարեր, Կարմիր ավետարան վանք

Նկ. 3. Խաչքար, 12-13-րդ դարեր,
Զառուն բաղ

Նկ. 4 Խաչքար, 12-13-րդ դարեր,
Աղին նահատակ վանք

Նկ. 5 Խաչքարային
պատկերաքանդակ, 12-
13-րդ դարեր, Զառուն
բաղ (Մտեփանակերտի
պատմա-
երկրագիտական
թանգարան)

Նկ. 6 Խաչքարային պատկերաքանդակ, 12-13-րդ դարեր,
Բանուր նան սրբատեղի

Նկ. 7 Խաչքարային
պատկերաքանդակ, 12-
13-րդ դարեր, Ջառուն
բաղ (Ստեփանակերտի
պատմա-
երկրագիտական
թանգարան)

Նկ. 8 Խաչքարային պատկերաքանդակ, 12-13-րդ դարեր, Շուշի, հայ-հունական գերեզմանոց

Նկ. 9 Խաչքարային պատկերաքանդակ, 12-13-րդ դարեր, Աղին նահատակ

Культура хачкаров города Шуши и его окрестностей.

Гамлет Петросян

Резюме

В статье подробно описаны, датированы и типологизированы хачкары города Шуши и его окрестностей. Подробным анализом выявлены символика и семантика их геометрико-растительных и фигуративных композиций.

Culture of Khachkars of Shushi and its Environs.

Hamlet L. Petrosyan

Summary

In the article the khachkars of Shushi and its environs are described in detail, dated and typologized. The symbolism and semantics of their geometric-vegetal and figurative compositions are revealed by the detailed analysis.